

**“AL-MABSUT”DA RIBO VA NOANIQLIK MASALALARI:
ZIYODALIK, SHARTLI SAVDO VA SALAM SHARTNOMASI
MISOLIDA**

Muzaffar Kamilov

Tarix fanlari nomzodi, dotsent

Annotatsiya. Maqolada Shamsu-l-aimma Saraxsiyning “al-Mabsut” asaridagi ribo va noaniqlik (jahola) masalalari savdo-sotiq amaliyoti misolida tahlil qilinadi. Sotib olingan mulkdagi ziyodalikning tasnifi, evazsiz olingan ortiqchanning ribo sifatida baholanishi, nizoga olib boruvchi noaniqlikning aqdni buzishi, taraflardan biriga qo‘shimcha manfaat keltiruvchi shartlarning hukmi va salam shartnomasidagi bahslar ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot Saraxsiyning riboni faqat qarz foizi bilan cheklamay, har qanday evazli aqddagi asossiz ortiqcha sifatida tushunganini, noaniqlikni esa nizo mezoni orqali o‘lchaganini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Saraxsiy, “al-Mabsut”, ribo, jahola, g‘arar, ziyodalik, salam, murobaha, shartli savdo.

**RIBA AND UNCERTAINTY IN “AL-MABSUT”: INCREASE IN
PROPERTY, CONDITIONAL SALE AND THE SALAM CONTRACT**

Kasimov Mirjalol Abdugaffarovich

Abstract. The article analyses the treatment of riba and uncertainty (jahala) in “al-Mabsut” by Shams al-A’imma al-Sarakhsi through the practice of sale. It examines the classification of increase accruing to purchased property,

the qualification of uncompensated surplus as riba, the invalidating effect of uncertainty likely to cause dispute, the ruling on conditions granting extra benefit to one party, and the debates surrounding the salam contract. The study shows that al-Sarakhsi understands riba far more broadly than loan interest, as any unjustified surplus in a bilateral contract, while measuring uncertainty by the criterion of potential dispute.

Keywords: al-Sarakhsi, “al-Mabsut”, riba, jahala, gharar, increase, salam, murabaha, conditional sale.

KIRISH

Ribo va g'arar islom moliyasining ikki asosiy taqiqi hisoblanadi. Zamonaviy adabiyotda ribo ko'pincha bank foizi bilan tenglashtirilib, g'arar esa noaniq shartnoma sifatida umumiy tarzda tushuntiriladi. Klassik hanafiy manbalariga murojaat qilinganda esa bu ikki tushunchaning ancha keng va nozik mazmunga ega ekani ma'lum bo'ladi: ular qarz munosabatida emas, eng avvalo oddiy savdo amaliyotida, mulkning ortishi, aybning yuzaga chiqishi, narxning taqsimlanishi kabi kundalik holatlarda o'lchanadi.

Shamsu-l-aimma Saraxsiyning “al-Mabsut” asari bu jihatdan eng batafsil manbalardan biridir. Faqih ribo haqidagi oyat va hadislar bilan cheklanmay, uning ijtimoiy oqibatlariga ham to'xtaladi: sudxo'rlik qiluvchi shaxs qo'lida katta mablag' to'planib qolishi, natijada muhtojlar sonining ortishi va qarz oluvchining ahvoli borgan sari og'irlashishi ta'kidlanadi. Ayni paytda asarning asl qiymati bu umumiy mulohazalarda emas, balki riboning savdo ichidagi yashirin ko'rinishlarini aniqlashda namoyon bo'ladi.

Mazkur maqolaning maqsadi “al-Mabsut”dagi ribo va noaniqlikka oid fatvolarni tahlil qilib, faqihning bu ikki tushunchani qanday mezonlar orqali belgilaganini aniqlashdan iborat. Muammo hanafiy fiqhining o'zi uchun ham, bugungi islom moliyasi mahsulotlarini shar'iy jihatdan baholash uchun ham

ahamiyatlidir, chunki zamonaviy shartnomalardagi eng ko'p bahs qo'zg'aydigan o'rinlar aynan ortiqcha to'lov va noaniq majburiyat bilan bog'liq.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot "al-Mabsut"ning 12- va 13-juzlaridagi savdo, murobaha, salam va aybga oid boblariga asoslanadi. Fatvolar mavzu bo'yicha guruhlanib, har birida faqih keltirgan dalil, qarshi tarafning e'tirozi va tarjih asoslari ajratib olindi. Matn tahlili bilan bir qatorda qiyosiy-huquqiy metod qo'llanib, hanafiy yechimlari Shofi'iy va Molikiy qarashlari bilan, shuningdek keyingi davrda "Majallat al-ahkom al-adliyya"da mustahkamlangan umumiy qoidalar bilan solishtirildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Saraxsiy ribo bahsini Qur'on va sunnatdagi dalillardan boshlaydi hamda Abu Said al-Xudriy rivoyat qilgan mashhur hadisni keltirib, oltin, kumush, bug'doy, arpa, xurmo va tuzning o'z jinsi bilan almashtirilishida har qanday ortiqchanning ribo ekanini ta'kidlaydi (Saraxsiy, 2017, 12-juz: 13). Ammo asardagi tahlilning asosiy qismi bu ro'yxatga emas, ribo shaklining savdo ichida bilinmay paydo bo'lishiga qaratilgan. Faqih hatto qo'shnilar o'rtasida non, tuz yoki biror yegulik olib-berishdek mayda amaliyotga ham to'xtalib, ziyodasi bilan qaytarish odat bo'lgan joyda bu ortiqchanning ribo bo'lib qolmasligi belgisi ko'proq qaytarish shart qilib qo'yilmaganida ekanini aytadi. Shu bir misolning o'zi faqihning mezonini ochib beradi: taqiq ortiqchanning miqdorida emas, uning shart tusini olishida.

Ziyodalik masalasi asarda eng batafsil ishlangan mavzulardan biridir. Saraxsiy sotib olingan mulkda paydo bo'ladigan ortiqchani mulkka qo'shilgan va undan ajralgan turlarga bo'ladi. Matoning bo'yalishi, holvaga yog' yoki asal qo'shilishi kabi, mulkdan kelib chiqmagan holda unga qo'shilgan ziyodalik aybli molni qaytarishga to'siq bo'ladi, chunki xaridorning shu mulkda vujudga kelgan

haqqi himoyalaniishi kerak. Ijara haqi yoki savdodan olingan foyda kabi mulkdan ajralgan, ammo undan kelib chiqmagan daromad esa qaytarishga xalaqit bermaydi va xaridorga halol bo'ladi; bunga faqih "Daromad kafolat evazigadir" hadisini dalil qiladi (Abu Dovud, Kitob al-buyu', 3508-hadis). Eng nozik holat mulkning o'zidan kelib chiqib undan ajralgan ziyodalikdir: sut, meva, hayvonning bolasi shular jumlasidan. Hanafiylarga ko'ra bunday ziyodalik mulkni qaytarishga to'siq bo'ladi, Shofi'iy esa to'siq emas deydi. Saraxsiy hanafiy qarashini quyidagicha asoslaydi: agar xaridor mulkni qaytarib, narxni to'liq undirsa, ziyodalik unda hech qanday evazsiz qolar edi, bu esa ikki tomonlama shartnomada olingan asossiz ortiqcha, ya'ni ribo hukmiga o'tadi; hibada esa bunday baho berib bo'lmaydi, chunki ehsonda ribo bo'lmaydi (Saraxsiy, 2017, 13-juz: 105). Mana shu ta'lil "al-Mabsut"dagi ribo tushunchasining haqiqiy kengligini ko'rsatadi: u qarz foizi emas, balki evazli aqd ichidagi muvozanatning buzilishi sifatida tushuniladi.

Mulk xaridorga topshirilishidan oldin paydo bo'lgan ziyodalikka boshqacha hukm beriladi. Qo'y qabzdan oldin qo'zilasa, xaridor shartnomani bekor qila olmaydi; onada ayb topsa, qo'y va qo'zini birga oladi yoki ikkalasidan birga voz kechadi, birini olib, ikkinchisidan voz kechishga haqqi bo'lmaydi. Buning sababi topshiruvdan oldingi ziyodalik tobe' sanalishi va unga alohida to'lov belgilanmaganidir (Saraxsiy, 2017, 13-juz: 187). Xuddi shu mantiq bilan qabzdan oldin yuzaga kelgan nuqson shartnoma asnosida bor bo'lgan nuqson bilan teng hisoblanadi, chunki mulk hali sotuvchi kafolati ostida turadi (Saraxsiy, 2017, 13-juz: 75).

Noaniqlik masalasida Saraxsiy mezonni ochiq qilib qo'yadi: shartnomani buzadigan narsa noaniqlikning o'zi emas, uning nizoga olib borishidir. O'ram ichida ellik parcha mato bor deb ming dirhamga sotib olingan mol qopdan qirq to'qqiz yoki ellik bir parcha chiqsa, savdo fosid bo'ladi. Ortiqchasini qaytarish kerak bo'ladi, ammo mato ulgurji olingani va parchalarning sifati turlicha

bo'lgani uchun aynan qaysi biri qaytarilishi noma'lum qoladi; natijada qolgan qism ham mavhumlikda qoladi (Saraxsiy, 2017, 13-juz: 2). Faqih shu misoldan “nizoga olib boruvchi har qanday noaniqlik shartnomani buzadi” degan umumiy xulosani chiqaradi va uni boshqa o'rinlarda ham qo'llaydi.

Shartlar masalasida uch toifa farqlanadi. Shartnomaning o'zi taqozo qiladigan shartlar – mulkning xaridorga berilishi, narxning sotuvchiga to'lanishi – joiz; odat tusiga kirgan shartlar ham joiz; shartnoma taqozo qilmaydigan va taraflardan biriga qo'shimcha manfaat keltiradigan shartlar esa savdoni buzadi. Shu bois mulkni manzilga tashib berish, sotib olingan bug'doyni yanchish, matodan kiyim tikib berish yoki sotuvchining sotilgan uyda yashab turishi shart qilingan savdolar fosid sanaladi (Saraxsiy, 2017, 12-juz: 18). Bu qoidaning mantig'i ribo bahsi bilan bir xil: aqdda evazi ko'rsatilmagan manfaat paydo bo'lsa, muvozanat buziladi. Shu sababli hanafiy fiqhida ribo va fosid shart bir-biriga yaqin turadigan ikki tushunchadir.

Salam shartnomasi tahlilida bahs boshqa yo'nalishga o'tadi va noaniqlik endi kelajakdagi ta'minot bilan bog'lanadi. Saraxsiy salam mulkning bozorda mavjudligiga ko'ra to'rt holatni ajratadi va hanafiylarga ko'ra mulk shartnoma vaqtdan to topshirish muddatigacha bozorda uzluksiz mavjud bo'lishi shartligini, Shofi'iy va Molikka ko'ra esa faqat topshirish vaqtida mavjudligi yetarli ekanini bayon qiladi. Qarshi tarafning “sotuvchi muddat kelmay vafot etishi mumkin” degan e'tirozini faqih vahm deb baholaydi va “shartnomalar gumonlar ustiga qurilmaydi” degan xulosani chiqaradi; sotuvchining topshiruv vaqtigacha tirikligi esa istishob qoidasi bilan sobit bo'ladi (Saraxsiy, 2017, 12-juz: 135). Bu o'rinda noaniqlikning ikki turi ajratilayotgani ko'rinadi: hukmga asos bo'ladigan real noaniqlik va e'tiborga olinmaydigan asossiz gumon. Shu farq bugungi shartnomalarda ham g'ararni haddan tashqari keng talqin qilishdan saqlaydigan muhim mezondir.

Salamda muddat kelganda xaridorning to'lovning bir qismini qaytarib olib, qolganiga mol olishi masalasida Saraxsiy Ibn Abbos qarashiga tayanib, buni joiz deb hisoblaydi va uni taraflar rizosi bilan shartnomaning qisman bekor qilinishi deb izohlaydi; Ibn Umar va Ibn Abu Laylo esa butun shartnoma buziladi deydi. Faqih qisman iqola har ikki tarafga foyda berishini, bunga "Kim pushaymon bo'lgan kishi bilan shartnomani bekor qilsa, Alloh uning gunohlarini kechiradi" hadisi dalolat qilishini ta'kidlaydi (Saraxsiy, 2017, 12-juz: 123). Bu fatvo faqihning umumiy yondashuvini yana bir bor tasdiqlaydi: taqiqlar aqdni buzish uchun emas, undagi muvozanatni saqlash uchun qo'llanadi.

XULOSA

Tahlil natijalari "al-Mabsut"da ribo va noaniqlikning bir-biriga bog'liq, ammo turli mezonlar bilan o'lchanadigan ikki tushuncha sifatida ishlanganini ko'rsatadi. Ribo bu yerda qarz foizidan ancha keng ma'noga ega: u evazli shartnomada bir tarafga hech qanday to'lovsiz o'tadigan har qanday ortiqchani qamrab oladi, shuning uchun mulkdagi ziyodalik, fosid shart va evazsiz qolgan foyda bir mantiq bilan baholanadi. Noaniqlik esa o'z-o'zidan emas, nizoga olib borishi bilan aqdni buzadi; asossiz gumon, aksincha, hukmga asos bo'lmaydi va istishob bilan bartaraf etiladi. Saraxsiy ana shu ikki mezonni butun savdo bobi bo'ylab izchil qo'llaydi va shu tariqa taqiqlarni quruq man etish ro'yxatiga aylantirmay, shartnomadagi manfaat muvozanatini himoya qiluvchi vositaga aylantiradi. Bugungi islom moliyasi amaliyotida murobaha ustamasini, salam va istisno' turidagi kelgusi ta'minot shartnomalarini hamda ularga qo'shiladigan qo'shimcha shartlarni baholashda aynan shu muvozanat mezoni eng foydali metodologik tayanch bo'lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abu Dovud, S. (1989). Sunan Abi Dovud. Bayrut.
2. Majallat al-ahkom al-adliyya. (1876). Istanbul.

3. Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. (2019). Bozor va unga bog'liq masalalar. Toshkent: Hilol-Nashr.

4. Qosimov, M. (2020). Shamsu-l-aimma Saraxsiyning "Mabsut" asarida moliyaviy masalalar: PhD dissertatsiyasi. Toshkent: O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi.

5. Saraxsiy, Sh. (2017). Al-Mabsut (30 juzda). Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya.